

Ἡ λειτουργικὴ καὶ μουσικὴ ἰδιοτυπία τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Γονυκλισίας

Χρ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ*

Ὁ Ἑσπερινὸς τῆς Δευτέρας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, γνωστὸς καὶ ὡς Ἑσπερινὸς τῆς Γονυκλισίας, ἐντάσσεται μέσα στὸν ἑορτολογικὸ κύκλο τῆς Κυριακῆς τῆς Πεντηκοστῆς καὶ παρουσιάζει ξεχωριστὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα ἰδιοτυπία¹. Στὴν σημερινὴ ἑνοριακὴ λατρευτικὴ τάξη τελεῖται –γιὰ λόγους πρακτικῶν– ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τὸ πρωί, εὐθὺς μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀπόλυση τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς κυριώνυμης ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς. Πρόκειται γιὰ μίαν ἰδιαίτερη ἀκολουθία μὲ λαμπρὸ καὶ ἐπίσημο χαρακτῆρα, ἐξαιτίας τῆς σύνδεσης τῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς νὰ προσεύχονται οἱ πιστοὶ «κλίνοντες τὸ γόνυ» μὲ κάποιες ἰδιαιτέρους Εὐχές, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν τόσο σχέση μὲ τὴν κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος². Ἡ ἀπαγόρευση τῆς γονυκλισίας καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς νηστείας, πού ἴσχυαν καθ' ὅλη τὴν περίοδο τοῦ Πεντηκοσταρίου ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, αἴρονται κατὰ τὸν Ἑσπερινὸ τῆς Γονυκλισίας³, στὴ διαμόρφωση τῆς τάξεως τοῦ ὁποῖου συνετέλεσε καταλυτικὰ ὁ συμβιβασμὸς καὶ ἡ δυναμικὴ συνύπαρξη μεταξὺ τοῦ Ἀσματικοῦ καὶ τοῦ Μοναχικοῦ Τυπικοῦ.

* Ὁ Χρυσοβαλάντης Ἰωαννίδης εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας καὶ ἐκπαιδευτικὸς.

1. Γιὰ τὴν ἐντυπὴ ἀποκριστάλλωση τῆς ἀκολουθίας, βλ. ΒΙΟΛΑΚΗ Γ., *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἔκδ. Σαλλίβερου, Ἀθῆναι 1890, σσ. 90-92 καὶ *Πεντηκοστάριον*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοσις στ', Ἀθῆναι 2002, σσ. 241-245.

2. Γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐπτὰ Εὐχῶν τῆς ἀκολουθίας καὶ τὴν ὁμαδοποίησίν τοις σὲ τρεῖς καὶ παλαιότερα σὲ τέσσερις στάσεις, βλ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ Ι. Θ. (πρωτοπρεσβυτέρου), «Οἱ ἑορτὲς τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς», στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων «Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον» (Βόλος 18-20 Σεπτεμβρίου 2006)*, Ἀθῆναι 2007, σσ. 226-230 καὶ ARRANZ M., «Les priers de la Gonyclisia ou de la genuflection du jour de la Pentecote dans l' ancien Euchologe Byzantin», *Orientalia Christiana Periodica* 48, Rome 1982, σσ. 92-123.

3. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἔναρξις τῆς νηστείας γιὰ τὴν περίοδο μετὰ ἀπὸ τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ καθιερώθηκε ἀργότερα, βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Πεντηκοστή», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 10, σ. 287, ὅπου συνοψίζονται οἱ Πατερικῆς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς γονυκλισίας καὶ τῆς νηστείας.

Ἡ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας σχετίζεται στενὰ μὲ τὴν πορεία καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ λεγόμενου Βυζαντινοῦ Λειτουργικοῦ Τύπου, ὁ ὁποῖος προέκυψε ἀπὸ τὴ συμβολὴ καὶ σταδιακὴ σύνθεση δύο λειτουργικῶν παραδόσεων, τῆς Κωνσταντινουπολιτικῆς καὶ Ἱεροσολυμιτικῆς. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς συνδέονται μὲ τὰ δύο μεγαλύτερα κέντρα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου καὶ ἐκδηλώνονται μὲ τὴ σειρά τους σὲ δύο διαφορετικὰ περιβάλλοντα καὶ συγκεκριμένα σ' αὐτὰ τῶν κοσμικῶν καὶ τῶν μοναστικῶν ναῶν, ἢ λατρευτικῆ πράξη τῶν ὁποίων ἔχει ἀποτυπωθεῖ μέσα στὶς ἐπιμέρους τοπικὲς ἐκφάνσεις τοῦ Ἀσματικοῦ ἢ Κοσμικοῦ Τυπικοῦ καὶ τοῦ Μοναχικοῦ ἀντίστοιχα, τὸ ὁποῖο καὶ ἐπικράτησε τελικά⁴.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ποικιλότητος μεταξὺ τῶν διαφόρων τοπικῶν παραλλαγῶν καὶ τῆς πάλης καὶ τοῦ συμβιβασμοῦ μεταξὺ τους ἀποτελεῖ ὁ Ἑσπερινὸς τῆς Γονυκλισίας. Ἡ ἰδιαιτερότητά του συνίσταται στὴν παρεμβολὴ τριῶν ὁμάδων Εὐχῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι καταγεγραμμένες στὰ Εὐχολόγια ἤδη ἀπὸ τὸν Η' αἰῶνα⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Oliver Strunk, τὸ Μοναστικὸ Τυπικὸ προσέλαβε πιθανότατα αὐτούσιο τὸ σύνολο τῆς Ἀσματικῆς ἀκολουθίας τῆς Γονυκλισίας, ἀπὸ τὴν ὁποία, τροποποιούμενη μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἐπιπλέον μοναστικῶν στοιχείων, διατηρήθηκαν μόνο οἱ ἐν λόγῳ Εὐχές⁶.

Ὁ συμβιβασμὸς καὶ ἡ ἀλληλοπεριχώρηση μεταξὺ τῶν δύο Τυπικῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μία μεγάλη ποικιλομορφία στὶς λειτουργικὲς διατάξεις τῆς ἀκολουθίας μεταξὺ τῶν διαφόρων τοπικῶν παραλλαγῶν, ἀντίστοιχη μ' αὐτὴν τοῦ

4. Γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Τυπικοῦ, βλ. ἐνδεικτικὰ ΒΑΚΑΡΟΥ Δ. (πρωτοπρεσβυτέρου), *Τὸ Βυζαντινὸ Τυπικὸ, Δύο Κείμενα Ἱστορικῆς Προσέγγισης ἀπὸ τοὺς Robert F. Taft καὶ Miguel Arranz S. J., μετάφραση-σχόλια*, Θεσ/νίκη 2003, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Μοναχικὸ καὶ Κοσμικὸ Τυπικὸ», *Τελετουργικὰ Θέματα Α'*, σσ. 11-24 καὶ γιὰ τὸν Βυζαντινὸ Ἀσματικὸ τύπο, βλ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ Δ., *Ἡ Ψαλμικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ Τυπικοῦ*, διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται 12, Ἀθῆναι 2004.

5. Βλ. GOAR J., *Εὐχολόγιον sive ritul Graecorum complectens ritus et ordines Divinae Liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum etc. cuilibet personae statui vel tempori congruous, juxta usum Orientalis Ecclesiae, editione secunda expurgate et accuratior*, Venetiis 1730 (Graaz 1960), σσ. 597-603.

6. Βλ. FOLLIERI H. - STRUNK O., *Triodium Athoum, I: Pars Suppletoria, II: Pars Principalis*, Monumenta Musicae Byzantinae, Principale 9, Copenhagen 1975, σσ. 44-46. Ἡ ἐν λόγῳ πάντως πιθανολογούμενη πρόσληψη δὲν μπορεῖ νὰ συντελέστηκε μετὰ ἀπὸ τὸν ια' αἰῶνα, καθὼς κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μαρτυροῦνται ὀρισμένες μοναστικοῦ τύπου μορφὲς τέλεσης τῆς ἀκολουθίας.

Νιπτῆρος⁷. Πιὸ συγκεκριμένα ἡ ἀνάμειξη τῶν δύο Τυπικῶν ἀρχίζει ἀκριβῶς στὸ σημεῖο μετὰ ἀπὸ τὸ Προκείμενο «Τίς Θεὸς μέγας...», ὅπου παρεμβάλλονται οἱ τρεῖς στάσεις τῶν Εὐχῶν, συνοδευόμενες κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ τὰ τρία μικρὰ Ἀντίφωνα τῶν *Ψαλμῶν* ριδ', ριε' καὶ ριστ'⁸. Συμπερασματικά, οἱ ποικίλες μορφές της, οἱ ὁποῖες μᾶς παραδίδονται στοὺς χειρόγραφους κώδικες, μποροῦν γενικά νὰ ὁμαδοποιηθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες:

1) Ὁ ἄμιγξής Ἀσματικὸς τύπος τέλεσής της, ὁ ὁποῖος περιέχεται στὸ Εὐχολόγιο τῆς Μ.Χ.Ε. τοῦ κώδικα Coislin 213 (ἔτ. 1027) καὶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὴν πρώτη λεπτομερῆ ἔκθεσιν ὁδηγιῶν γιὰ τὸν Ἑσπερινὸ αὐτό⁹. Οἱ ἰδιαιτερότητες πού συναντοῦμε σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίστοιχη Μοναστικὴ ἀκολουθία εἶναι οἱ παρακάτω:

α) Ἀντὶ τοῦ Προοιμαικοῦ *Ψαλμοῦ* ργ' τοῦ Μοναχικοῦ Ἑσπερινοῦ, προβλέπονται τρία μεγάλα Ἀντίφωνα, οἱ *Ψαλμ.* 85 (μὲ ἐφύμνιο «Δόξα σοι ὁ Θεός»), 18 (μὲ ἐφύμνιο «Ἀλληλουῖα») καὶ 140 τοῦ ἀντίστοιχου Ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ

7. Ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιὰ τὴν ποικιλομορφία, ὡς πρὸς τὴν τάξιν τῆς ἐν λόγῳ ἀκολουθίας, ἀποτελεῖ ἡ διατύπωση ὅτι οἱ ἐκτὸς τῆς Μ.Χ.Ε. Ἐκκλησίες «ἄλλη ἄλλως ποιεῖ καὶ ἕτερα ἕτέρως», ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὸ Εὐχολόγιο τῆς Μ.Χ.Ε. τοῦ κώδικα Coislin 213, μὲ τὴν ἐπιπλέον περιληπτικὴ ἀναφορὰ πέντε διαφορετικῶν ἐκδοχῶν τῆς μοναστικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προέλευσης, βλ. DMITRIEVSKIJ J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικῶν χειρογράφων τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς), II: Euchologia*, Kiev 1901 (ἀναστατικὴ ἀνατύπωση Hildesheim 1965), σ. 1001.

8. Πρόκειται γιὰ τὰ μικρὰ Ἀντίφωνα τοῦ Ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοια ὡς πρὸς τὰ ἐφύμνια τους μὲ αὐτὰ τῆς Θείας Λειτουργίας, βλ. STRUNK O., "The Byzantine Office at Hagia Sophia", στὸ O. STRUNK, *Essays on Music in the Byzantine World*, New York 1977, σσ. 135-136. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀκολουθία τῆς Γονυκλισίας, τὸ κείμενο τῶν ἐφύμνιων τους ἐμφανίζεται στὶς Ἰταλικὲς πηγὲς ἐλαφρῶς διαφοροποιημένο. Στὶς ἴδιες πηγὲς διαφοροποιοῦνται σὲ κάποιες περιπτώσεις καὶ οἱ στίχοι τῶν Ἀντιφώνων, μὲ τὴν χρῆσιν τῶν πρώτων τεσσάρων στίχων τοῦ κάθε *Ψαλμοῦ*, σὲ ἀντίθεσιν μὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου γίνεται ἐπιλογή αὐτῶν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὀκτὼ ἢ ἐννέα στίχων, βλ. HARRIS S., "The Byzantine office of Genuflection", *Music and letters* 77 (1996), σ. 339.

9. Βλ. DMITRIEVSKIJ J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικῶν χειρογράφων τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς), II: Euchologia*, Kiev 1901, σσ. 99-1001. Στὴν κατηγορία αὐτῆς ὑπάγεται καὶ ἡ ἀκολουθία πού περιγράφεται χωρὶς πολλὰ λεπτομέρειες στὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Δρέσδης A104, φ. 146α. Ἡ διάταξιν πού ἀφορᾷ τὰ «κατάγυρα» καὶ τὴν «διάδοσιν τῶν κηρῶν» ἐμπεριέχεται καὶ στὸ ἀντίστοιχο Coislin 213. Τὸ γεγονός πάντως ὅτι τὰ δύο παλαιότερα Τυπικά – πού συνδέονται μὲ τὸν Κων/πολιτικὸ Ἀσματικὸν τύπον τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ περιέχονται στοὺς κώδικες Τιμίου Σταυροῦ 40 καὶ Πάτιμου 265 – δὲν δίνουν ἀναλυτικὰς ὁδηγίες γιὰ τὸν Ἑσπερινὸ αὐτό, ὑποδεικνύει ὅτι ἴσως πρὶν τὸν ἰ' αἰῶνα ἡ ἀκολουθία τελοῦνταν κατὰ τὴν συνήθη τάξιν καὶ χωρὶς ἰδιαιτερότητες.

(μὲ εἰδικὸ ἐφύμνιο γιὰ τὸν Ἑσπερινὸ αὐτὸν τὸ βραχὺ τροπάριο «Ὁ τοῖς Μαθηταῖς ἐξαποστείλας τὸ Ἅγιόν σου Πνεῦμα...»). β) Ἡ ὁμαδοποίηση τῶν Εὐχῶν γίνεται σὲ τέσσερις καὶ ὄχι σὲ τρεῖς στάσεις, ἡ κάθε μία ἀπὸ τις ὁποῖες περιέχει ἀπὸ δύο Εὐχές. γ) Μετὰ ἀπὸ τις Ἱερατικὲς «Συναπτές», ἐνδιαμέσως τῶν ἀπαγγελλόμενων Εὐχῶν τῆς Γονυκλισίας, παρεμβάλλονται τὰ τρία μικρὰ Ἀντίφωνα. δ) Κατὰ τὴν ἐκφώνηση τῶν «Πληρωτικῶν» ἀπὸ τὸν διάκονο, ὁ ἱερέας ἀναγινώσκει «καθ' ἑαυτὸν» τὴν Εὐχὴ τῆς Κεφαλοκλισίας καὶ ἔπειτα γίνεται Ἀπόλυση μὲ τὸ «Ἐν εἰρήνῃ προέλθετε».

β) Ἀσματικὴ ἀκολουθία μὲ ἀντικατάσταση τῶν ἐφυμνίων σὲ «Δόξα – Καὶ νῦν» τῶν τριῶν Ἀντιφώνων ἀπὸ τὰ Ἰδιόμελα τῶν Ἀποστίχων τῆς Μοναστικῆς ἀκολουθίας σὲ ἦχο γ' ¹⁰ καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν Ἀναγνωσμάτων τοῦ Προφητολογίου πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀπόλυση¹¹. Ὁ ἐμπλουτισμένος αὐτὸς Ἀσματικὸς τύπος ἀπαντᾷ ἐξ ὀλοκλήρου καὶ μὲ ἀρκετὰ συμπαγῆ τρόπο σὲ Στουδιτικὲς πηγὲς προερχόμενες ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία¹². Ἡ ὁμάδα αὐτὴ, μὲ τὰ ἑτερόκλητα ἀσματικὰ καὶ μοναστικὰ χαρακτηριστικά της, προσφέρει καὶ τὴ μεγαλύτερη μελωδικὴ ποικιλία, μὲ τὴ συνάθροιση ὄλων τῶν ἐπιμέρους ὑφολογικῶν καὶ στυλιστικῶν ἰδιωμάτων τῆς βυζαντινῆς Μελοποιίας.

γ) Μοναστικὸν τύπου ἀκολουθία, ἡ ὁποία παρουσιάζεται, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη κατηγορία, σὲ ἓνα εὐρὺ φάσμα πηγῶν (Τυπικά, Εὐχολόγια, μουσικὰ χειρόγραφα) καὶ ἐμφανίζει ποικίλες παραλλαγὲς μὲ τὴν προσθαφαίρεση τῶν παρακάτω στοιχείων: ἐπιβίωση τῶν Ἀσματικῶν Ἀντιφώνων ἢ ἐναλλακτικὰ μόνον τῶν τριῶν Ἰδιομέλων τοῦ γ' ἤχου στὸν τόπο αὐτῶν¹³, ἢ ἐπιβίωση τῶν Ἀνα-

10. Βλ. *Πεντηκοστάριον*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοσις στ', Ἀθήνα 2002, σσ. 246-247.

11. Τὰ Ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Γονυκλισίας (*Ἡσαΐον* 63.15-64. 8, *Ἱερεμίου* 4,21-29, *Δανιὴλ* 9,15-19) περιέχονται ὀλοκληρωμένα σὲ ΗΟΕG C.-ZUNTZ G., *Prophetologium*, Monumenta Musicae Byzantinae, Lectionaria 6, Copenhagen 1970, σσ. 554-58, μὲ βάση τοὺς κώδικες Ἁγίου Σάββα 99, Μεσσήνης gr. 102 καὶ Vaticanus reg. 75.

12. Τὰ ἀντιπροσωπευτικότερα δείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι τὰ Τυπικά πὸν περιέχονται σὲ τοὺς κώδικες Μεσσήνης 115 (στὸ M. Arranz, "Le typicon du Monastere du Saint-Sauver a Messine, codex Messinensis gr 115 (A.D. 1131)", *Orientalia Christiana Analecta* 185, Pontificio Istituto Orientale, Rome 1969, σσ. 278-282), Vaticanus gr. 1877 (Τυπικὸ Μίλι Σικελίας σὲ DMITRIEVSKIJ J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικῶν χειρογράφων τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς) I:Typica*, Kiev 1895, σσ. 889-892) καὶ τὸ Εὐχολόγιο τοῦ κώδικα Κρυπτοφέρρης Γ. β XXXV φφ. 52β-71β (στὸ HARRIS S., "The Byzantine office of Genuflection", *Music and letters* 77 (1996) σσ. 346-347, ὅπου περιέχεται διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας).

13. STRUNK O., "The Byzantine Office at Hagia Sophia", σὲ O. STRUNK, *Essays on Music in*

γνωσμάτων του Προφητολογίου στη φυσική τους θέση μετά από το Μεγάλο Προκείμενο¹⁴, των οποίων συνήθως έπεται Άποστολικό και Εύαγγελικό Άνάγνωσμα¹⁵.

Έκτος της λειτουργικής του ιδιουτυπίας και κατά συνέπεια αυτής, ό Έσπερινός της Γονυκλισίας παρουσιάζει έναν άξιοπρόσεκτο μελωδικό πλοΰτο, συμπυκνώνοντας στο σώμα της όλα τα ποικιλώνυμα δομικά στοιχεία που άπαρτίζουν τόσο τον Άσματικό όσο και τον Μοναχικό Έσπερινό. Δέν είναι τυχαίο μάλιστα ότι εξαιτίας της σπουδαιότητάς της αυτής περιλαμβάνεται ξεχωριστά σε μεγάλο τμήμα των σωζομένων πηγών.

Πιο συγκεκριμένα, τό μέλος των έπιμέρους στοιχείων του Έσπερινού της Γονυκλισίας, άπαντά τμηματικά ή όλοκληρωμένα σε έξι κώδικες του γ' αιώνα από την Κάτω Ίταλία και σε Μέση πλήρη σημειογραφία¹⁶. Τά μουσικά δείγματα των παραπάνω πηγών περιλαμβάνουν ένα εύρύ φάσμα ύφολογικών και στυλιστικών μορφών σύνθεσης, τά όποια έκπροσωποΰνται τό καθένα ξεχωριστά

the Byzantine World, New York 1977, σσ. 136-37 και ένδεικτικά βλ. τους κώδικες Παντελεήμονος 68 και Σινά 966 στο DMITRIEVSKI J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικών χειρογράφων της Όρθόδοξης Άνατολής) I:Typica*, Kien 1895, σ. 148 ύποσμ. 1 και II: *Euchologia*, σσ. 216-217 αντίστοιχα. Για τη δεύτερη περίπτωση, βλ. την άκολουθία της Γονυκλισίας του Κανοναρίου Σινά 150 στο DMITRIEVSKI J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικών χειρογράφων της Όρθόδοξης Άνατολής) I:Typica*, Kien 1895, σ. 183 και του κώδικα Σινά 756 φ. 301αβ, σύμφωνα με τά όποια, μετά από τά Άναγνώσματα και πριν από κάθε Εϋχή, ψάλλονται άνά ένα τά τρία Ίδιόμελα του γ' ήχου, ως άπομεινάκια πιθανότατα των Άντιφώνων του Άσματικού τύπου. Παρόμοια περίπτωση με αυτή του Κανοναρίου είναι ή Σαββαΐτικη άκολουθία που περιγράφεται στον κώδικα Σινά 1097, βλ. DMITRIEVSKI J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικών χειρογράφων της Όρθόδοξης Άνατολής) III:Typica*, Άγ. Πετρούπολη 1917, σ. 407.

14. Έξαιρεση άποτελεί ή άκολουθία που περιγράφεται στον κώδικα Βατοπεδίου 1488 φφ. 166α-170β, όπου ή ύπαρξη των Άσματικών Άντιφώνων δέν συνοδεΰεται από Άναγνώσματα της Παλαιάς ή Καινής Διαθήκης.

15. Για τά Τυπικά που περιέχουν και Καινοδιαθηρικά επίσης Άναγνώσματα, Άποστολικό όρίζεται στον Έσπερινό της Γονυκλισίας από τό βιβλίό των *Πράξεων* (20,16): «Έκρινεν ό Παΰλος...», Άλληλούριο σε ήχο πλ. δ': «Ύψώσω σε ό Θεός μου...» και Εύαγγελικό από τό *Κατά Ίωάννην* (20,19): «Οΰσης όψιας...». Στο Σαββαΐτικό Τυπικό Σινά 1097, παρά την ύπαρξη των Προφητικών Άναγνωσμάτων, έκλείπουν τά αντίστοιχα Καινοδιαθηρικά, βλ. DMITRIEVSKI J. A., *Opisanie liturgitseskich Rucopisej (Περιγραφή λειτουργικών χειρογράφων της Όρθόδοξης Άνατολής) II: Euchologia*, Kien 1901, σ. 394.

16. Πρόκειται για κώδικες μικτής ή «καθαρής» μορφής του παλαιού Ψαλτικού και Άσματικού. Έξαιρεση άποτελεί τό Εϋχολόγιο Κρυπτοφέρρης Γβ XXXV των άρχών του ιβ' αιώνα, τό όποίο στά φφ. 52β-71β διασώζει σε σημειογραφία Coislin τό μέλος όλης της Άκολουθίας.

στούς τρεις κύριους δομικούς άξονες τής ακολουθίας: στα εισαγωγικά τρία Άντίφωνα του Άσματικού Έσπερινού άποτυπώνεται ό μελισματικός τρόπος σύνθεσης, στα τρία μικρά Άντίφωνα ό συλλαβικός, ενώ στα Στιχηρά, που έπονται ή εισχωροϋν ανάμεσα σ' αυτά, τό μέλος άπαράλλακτα του Παλαιού Στιχηραρίου:

α) Μεγάλα Άντίφωνα τών *Ψαλμῶν πε'*, η' και ρμ': Πρόκειται για τά τρία Άντίφωνα του Άσματικού Έσπερινού, τά όποια ψάλλονταν στην έναρξη τής ακολουθίας μετά από τά Ειρηνικά. Ό τρόπος εκτέλεσης τών Άντιφώνων αυτών περιελάμβανε την ψαλμώδηση τών Ψαλμικῶν στίχων με την επανάληψη του όριζόμενου έφυμνίου, πιθανότατα από τόν Χορό. Ός προς την εκτέλεση του πρώτου Άντιφώνου, αρχικά στο πρόσημα αναπτύσσεται ένας μουσικός διάλογος ανάμεσα στον δομέστικο-σολίστα και τόν Χορό, που άφορᾶ την εισαγωγική φράση του πρώτου στίχου, με τούς στίχους του πε' Ψαλμοϋ νά άποδίδονται μετά τη Μικρή Συναπτή αντιφωνικά από τούς δύο Χορούς. Σε όλες τις περιπτώσεις τό μέρος του Μονοφωνάρη εΐναι περισσότερο έντεχνο και καλλωπισμένο σε σχέση με την άπλούστερη μελωδική γραμμή τών Ψαλτῶν¹⁷.

17. Βλ. STRUNK O., "The Byzantine Office at Hagia Sophia", στο O. STRUNK, *Essays on Music in the Byzantine World*, New York 1977, σσ. 119-120. Για μία περιγραφή τής μελωδικής παράδοσης του πρώτου Άντιφώνου, σύμφωνα με τούς κώδικες που περιέχουν τό μέλος του Έσπερινού της Γονυκλισίας, βλ. HARRIS S., "The Byzantine office of Genuflection", *Music and letters* 77 (1996), σσ. 334-336 και ADSUARA CL., "Asmatic, Psaltic and Kalophonic Fragments in Palaeobyzantine Notation, Relationship and Interchangeability", στο TROELSGARD CH.-WOLFRAM G., *Palaeobyzantine Notations II, Acta of the Congress Held at Hernen Castle (The Netherlands) In October 1996*, Hernen 1999, σσ. 53-54 και 58-59. Άξίζει νά σημειωθεί ότι στους κώδικες που ένσωματώνουν τόν Άσματικό Έσπερινό τό πρώτο Άντίφωνο ψάλλεται σε ήχο πλ. β' και γ' ανάλογα με τό είδος τής ακολουθίας, ή όποία σύμφωνα με τις επιγραφές τών πηγών διακρίνεται σε Άσματικό Έσπερινό «εις επίσημους έορτάς και εις μεγάλων άγιων μνήμας» και σε ακολουθία που ψάλλεται στις έορτές τής Υψώσεως του Τιμίου Σταυρου, του Άγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και «εις ήμέραν Κυριακής, ήτοι τῷ Σαββάτῳ έσπέρας», βλ. TOULIATOS-BANKER D., "The chanted vespers service", *Κληρονομία* 8 (1976), σσ. 107-109 και 119-125, με καταγεγραμμένο τό μέλος του πρώτου Άντιφώνου και τών δύο Άσματικῶν τύπων Έσπερινού, καθώς και στο ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ Δ., *Η Ψαλμική παράδοση του Βυζαντινού Κοσμικού Τυπικού*, διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας του Έθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Άθηνών, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 12, Άθήναι 2004, σ. 212. Η περιγραφόμενη στις μουσικές πηγές Άσματική έκδοχη του Έσπερινού τής Γονυκλισίας άνήκει στον πρώτο τύπο τέλεσης τής ακολουθίας. Έξάίρεση άποτελει ή Άσματική παράδοση τής Θεσ/νίκης την εποχή του Άγίου Συμεών, όπου τό πρώτο Άντίφωνο ψαλόταν σε όλες τις περιπτώσεις σε ήχο πλ. β', με έξάίρεση «τῇ άγία και Μεγάλῃ Κυριακῇ (του Πάσχα) έσπέρας, ήχος α' Καί επάκουσόν μου...», βλ. στον κώδικα EBE 2061 φ. 47β και 2062 φ. 47α.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο Ἀντίφωνο, εἰσάγεται μὲ Προοίμιο τὸν στίχο ιβ' τοῦ Ψαλμοῦ πη' «Τὴν οἰκουμένην...» καὶ τετραπλὴ ἐπανάληψη τοῦ ἐφμνίου «Ἄλληλοῦα» μὲ μελισματικὴ ἐπιτήδευση σὲ ἦχο πλ. β'¹⁸. Ὁ Ψαλμὸς ιη', πού ἀκολουθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴ Μικρὴ Συναπτὴ ἀπὸ τὸν διάκονο καὶ τὴν ἐκφώνηση τοῦ ἱερέα, εἰσάγεται πάλι μὲ τὸν δομέστικο σὲ ἦχο β' καὶ σχεδὸν συλλαβικὴ ἀπόδοσι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κατάληξιν τοῦ στίχου καὶ τὸ μέλος τοῦ ἐφμνίου πού ἔπεται, τὰ ὁποῖα ἐξελίσσονται μὲ ἀρκετὰ μελισματικὸ τρόπο. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὁδηγία πού δίνεται γιὰ τὸν δομέστικο στὸν κώδικα Κρουπτοφέρου Γ.β XXXV (φ. 56β), ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μουσικὸς διάλογος τοῦ Πρωτοψάλτου μὲ τὸν Χορὸ ἰσχύει ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Προοίμιο καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο Ψαλμὸ¹⁹. Ἀντίθετα τὸ μέλος τοῦ τρίτου Ἀντιφώνου, κατὰ τὸ ὁποῖο λάμβανε χώρα ἡ Εἴσοδος, δὲν ἀποτυπώνεται πουθενὰ στὶς Ἰταλικὲς πηγές, ἐνῶ στὸ Ἀσματικὸ Τυπικὸ πού ἀναβίωσε ὁ Ἅγιος Συμεὼν στὴ Θεσσαλονικὴ καταχωρεῖται μὲ ἀρκετὰ ἀπλὴ καὶ ἀνεπιτήδευτη μελικὴ φόρμα²⁰.

β) Μικρὰ Ἀντίφωνα: Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀσματικὸ τύπο τέλεσης τῆς ἀκολουθίας, μετὰ ἀπὸ τὸ τελευταῖο Ἀντίφωνο καὶ τὴν Εἴσοδο, ἀκολουθεῖ τὸ Μέγα Προκείμενο, τὰ βιβλικὰ Ἀναγνώσματα καὶ ἡ ἀπαγγελία τῶν Εὐχῶν τῆς Γονυκλισίας, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες παρεμβάλλονται τὰ τρία μικρὰ Ἀντίφωνα. Τὸ μέλος τους δὲν συμπεριλαμβάνεται σὲ καμία ἀπὸ τὶς πηγές πού σχετίζονται μὲ τὸ Ἑσπερινὸ τῆς Γονυκλισίας, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διέφερε ἀπὸ τὸ σύνηθες μέλος τοῦ Ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ²¹. Ἡ

18. Βλ. τὴν περιγραφὴ τῆς ἀκολουθίας μὲ βάση τὸ Ψαλτικὸ Ashburnhamenses 64 φ. 259αβ στὸ HOEG C., *Contacarium Ashburnhamense*, Monumenta Musicae Byzantinae, Principale 4, Copenhagen 1956, σ. 47.

19. Βλ. HARRIS S., “The Byzantine office of Genuflection”, *Music and letters* 77 (1996), σ. 337.

20. Βλ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ Δ., *Ἡ Ψαλτικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ Τυπικοῦ*, διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται 12, Ἀθήναι 2004, σσ. 108-119 καὶ 302-306 καὶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Ὁ Ἅγιος Συμεὼν Θεσ/νίκης συντάκτης Τυπικοῦ», στὸ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὰ Θέματα, τόμος ΣΤ'*, Θεσ/νικὴ 1986, σσ. 9-26.

21. Γιὰ τὸ μέλος τῶν Μικρῶν Ἀντιφώνων τοῦ Ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ, βλ. STRUNK O., “The Byzantine Office at Hagia Sophia”, στὸ O. STRUNK, *Essays on Music in the Byzantine World*, New York 1977, σσ. 135-138, ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ-BANKER D., “The chanted vespers service”, *Κληρονομία* 8 (1976), σσ. 111-112 καὶ ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ Δ., *Ἡ Ψαλτικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ Τυπικοῦ*, διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται 12, Ἀθήναι 2004, σσ. 306-308.

εικόνα πάντως που αποκομίζουμε από μεταγενέστερες πηγές του ιδ' -ιε' αιώνα, κυρίως από τους δύο Ἀθηναϊκούς κώδικες που σχετίζονται με τὸ Τυπικὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἐμφανίζει μία συλλαβική ἐκδοχή σὲ ἦχο πλ. β' καὶ μία πιὸ καλλωπισμένη σὲ ἦχο γ'²². Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ μελικὴ διαπλάτυνσή της ἀφορᾷ κυρίως τὴν κατάληξη τῶν στίχων τῶν δύο πρώτων Ψαλμῶν καὶ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ τρίτο Ἀντίφωνο. Οἱ δύο αὐτὲς ἐκδοχὲς διαφοροποιοῦνται καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐφύμιο τοῦ δευτέρου Ἀντιφώνου, ἀφοῦ ἡ πρώτη προορίζεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, γιὰ τὴν καθημερινὴ ἑβδομαδιαία ἀκολουθία, ἐνῶ ἡ δεύτερη γιὰ τὸν Ἀναστάσιμο Ἑσπερινό «τῆ ἁγία καὶ μεγάλη Κυριακῆ ἐσπέρας»²³.

γ) Τὰ Στιχηρὰ Ἰδιόμελα: Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σαββαϊτικὸ τύπο τέλεσης τῆς ἀκολουθίας, τὰ Ἰδιόμελα τοῦ γ' ἦχου καὶ τὸ Δοξαστικὸ τοῦ Λέοντος Σοφοῦ εἰσχώρησαν καὶ στὴν Ἀσματικὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ψάλλονται δύο φορὲς τὸ καθένα, ἀντὶ τῶν προβλεπόμενων ἐφυμνίων, μετὰ ἀπὸ τὸ ἐπισφραγιστικὸ «Δόξα - Καὶ νῦν...» τῶν μικρῶν Ἀντιφώνων καὶ τὸ Δοξαστικὸ ὁμοίως στὸ τέλος τοῦ Ἀπολυτικίου τῆς ἑορτῆς. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Ἀντίφωνα, τὸ μέλος τοὺς καταχωρεῖται στὶς παραπάνω πηγές μὲ μουσικὴ σημειογραφία καὶ συμπίπτει μὲ αὐτὸ τοῦ Παλαιοῦ Στιχηραρίου. Ἐπίσης ἡ θέση τοῦ περίφημου Δοξαστικοῦ «Δεῦτε λαοί...» στὴν κατακλείδα τῆς ἑσπερινῆς ἀκολουθίας, μὲ τὴν τριαδικὴ δοξολογικὴ ἐπίκληση στὸ δεύτερό του τμήμα²⁴, μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ συγκεκριμένες δομὲς τόσο τοῦ Κοσμικοῦ, ὅσο καὶ τοῦ Μοναχικοῦ Ἑσπερινοῦ²⁵.

22. Τὸ συλλαβικὸ μέλος τοῦ πλ. β' ἦχου παραδίδεται μόνο στὸν σχετιζόμενο μὲ τὸ Ἀσματικὸ Τυπικὸ τοῦ Ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης κώδικα EBE 2062. Συγκεκριμένα σὲ ἦχο πλ. β' ψάλλονται τὰ Ἀντίφωνα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς καὶ συνακόλουθα καὶ τοῦ ὑπολοίπου ἑβδομαδιαίου κύκλου τῆς ἀκολουθίας, καθὼς καὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, βλ. φ. 2α καὶ 54β ἀντίστοιχα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ ἐκτενέστερο, κυρίως ὡς πρὸς τοὺς στίχους τῶν Ἀντιφώνων, μέλος τοῦ γ' ἦχου συνδέεται μὲ τὴν Ἀναστάσιμη ἑσπερινὴ ἀκολουθία πὺν τελεῖται στὴ Θεσσαλονικὴ «τῆ ἁγία καὶ μεγάλη Κυριακῆ ἐσπέρας», βλ. στὸ EBE 2061 φφ. 48β-49α καὶ EBE 2062 φφ. 48α-49α. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐκδοχὴ ἀπαντᾷ ἐπίσης αὐτούσια καὶ στὸν Ἑσπερινό «εἰς ἐπισημοὺς ἑορτάς», ἔτσι ὅπως ἀποτυπώνεται στὸν κώδικα Βατοπεδίου 1527 φ. 312β, καθὼς καὶ στὸν EBE 2401 φ. 243αβ «εἰς τὴν Ὑψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ εἰς ἡμέραν Κυριακῆν, ἦτοι τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας».

23. «Ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός» καὶ «ὁ ἀναστάς ἐκ νεκρῶν» ἀντίστοιχα.

24. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Δοξαστικοῦ, βλ. Πεντηκοστάριον, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔκδοση στ', Ἀθήνα 2002, σ. 232.

25. Βλ. HARRIS S., "The Byzantine office of Genuflection", *Music and letters* 77 (1996), σσ. 343-344, ὅπου μετὰ τῶν ἄλλων περιέχονται καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες πτυχές σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς ὅτι κατὰ τὸν ἰγ' αἰῶνα στὴν Κάτω Ἰταλία ἡ Ἀσματικὴ ἀκολουθία τῆς Γονυκλῆσιας εἶχε σταδιακὰ ἀφομοιώσει στοιχεῖα τοῦ μοναστικοῦ Τυπικοῦ καὶ ἐπιπλέον εἶχε ἐνσωματώσει ἓνα εἶδος μουσικῆς ἐπιτήδευσης, φαινόμενο ὃχι ἀσυνήθιστο γιὰ σημαντικοὺς σταθμοὺς τοῦ χριστιανικοῦ ἑορτολογίου, ὅπως αὐτὸς τῆς Πεντηκοστῆς. Παρ' ὅλα αὐτὰ παραμένει νὰ διευκρινιστεῖ ἂν πρόκειται γιὰ μία τοπικὴ τεχνοτροπία, ἢ ὅποια ἀποσκοπεῖ στὴν ἔξαρση τῆς ἑορτῆς, ἢ μία ἐπιβίωση καὶ προέκταση τῆς Κων/πολιτικῆς Ἀσματικῆς πράξης τοῦ ἰ' αἰῶνα.

SUMMARY

The liturgical and musical specialty of the Genuflection's Vesper

By Chr. Ioannidis,
Phd of Theology

The Vesper of Genuflection is part of the Pentecostal Sunday cycle and presents an interesting specialty due to the catalytic contribution that the dynamic coexistence and the compromise between the Asmatic and the Monastic Typicon have in the formation of the order of the Service. The wide variety of functional arrangements between its various local variants and its various forms can generally be systematized into three categories:

- a) The purely asmatic type of its act, which is contained in the Agia Sophia's Euchologion of Coislin code 213.
- b) Asmatic Service with monastic influences in sources from the Monastery of Stoudiou, coming from Lower Italy.
- c) Monastic type service, presented in a wide range of sources and displaying variants with the addition of individual elements.

In addition to its functional specificity, the Vesper of Genuflection also presents a remarkable melodic wealth, concentrating on its body all the various structural elements that make up both the Asmatic and the Monastic Vespers. The surviving musical samples include a wide range of stylistic forms of synthesis, which are represented in the three main structural axes of the service: In the three introductory Antiphons of the Asmatic Vesper are depicted the melismatic style, in the three small Antiphons the syllabic, while in the Stichera, followed or penetrated between them, the member of the Old Sticherarium.